

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОГЛЯДНО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ВИМІРІВ ТА АРХАЇЧНИХ ЕТАПІВ ДУХОВНОЇ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

Володимир ЯТЧЕНКО

orcid.org/0000-0003-0533-8580

доктор філософських наук, професор, завідувач відділу культурології НДІУ

Анотація. У статті розглядаються методологічні проблеми, які виникають у дослідника ранніх етапів розвитку давньоукраїнського суспільства. До числа таких проблем належить і вичленування та дослідження специфіки етапів становлення духовної сфери українського етносу на ранніх фазах його становлення. Завдання ускладнюється ще й обставиною, за якою етапи духовної культури етносу далеко не завжди збігаються з етапами розвитку його матеріальної культури, яка вивчається археологами. У дослідженні архаїчних етапів духовної генези українського етносу використовуються продукти українського фольклору, в яких збереглися реліктові залишки давніх священних текстів, міфів, передань, обрядів.

Висловлюється гіпотеза, за якою такі етапи можна виділяти, взявши за основу модифікації в суспільній самосвідомості статусу суб'єкта (пасивна чи активна позиція щодо вищих надприродних сил), зміни в самоусвідомленні окремих соціальних груп у соціальній структурі архаїчного давньоукраїнського суспільства, зміни у складі промоутерів духовної культури цих етапів етногенезу українського етносу. Генезу самоусвідомлення статусу людини щодо вищих духовних сил у давньоукраїнському суспільстві можна частково прослідкувати на матеріалі текстів українських замовлянь – жанру, в якому найбільше збереглися елементи архаїчного мислення. Одна частина замовлянь фіксує пасивну світоглядну позицію суб'єкта щодо вищих добрих і злих надприродних істот, друга – вияскравлює перехід суспільної самосвідомості до сприйняття людиною себе як активного актора соціального життя, як істоту, здатну протистояти підступам злих духовних сил. Це може бути одним із показників духовної, зокрема світоглядної, трансформації суб'єкта суспільного розвитку, переходу його на новий етап. Показником виділення і вивчення названих етапів можуть слугувати також зміни в соціальній структурі архаїчної фази давньоукраїнського суспільства. Розглянуто такі елементи соціальної структури архаїчного українського суспільства, як чоловічі й жіночі громади. Вони постали як нові суб'єкти політичного та духовного життя предків сучасних українців. Їх функціонування, взаємовідносини, колективні форми самосвідомості гіпотетично маніфестують окремий етап етногенезу предків українців.

Ключові слова: етапи генези українського етносу; суспільна самосвідомість; духовність українського етносу дохристиянської доби; соціальна структура первісного українського суспільства; архаїчні міфи українців.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE RESEARCH OF WORLDVIEW-EXISTENTIAL DIMENSIONS AND ARCHAIC STAGES OF THE UKRAINIAN ETHNOS SPIRITUAL GENESIS

Volodymyr YATCHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor, head of the Cultural Studies Department of RIUS

Annotation. *The article examines the methodological problems arising for the researcher of the early stages of the development of ancient Ukrainian society. Among such problems is the identification and study of the specificity of the stages of the Ukrainian ethnos spiritual sphere in the early phases of its formation. The task is also complicated by the fact that the stages of the spiritual culture of an ethnos do not always coincide with the stages of development of its material culture, studied by archaeologists. In studying the archaic stages of the Ukrainian ethnos spiritual genesis, products of Ukrainian folklore are used, in which relic remains of ancient sacred texts, myths, traditions, and rituals have been preserved.*

A hypothesis, according to which such stages can be distinguished on the basis of modifications in the social self-awareness of the subject status (passive or active position as to higher supernatural forces), changes in the self-awareness of individual social groups in the social structure of the archaic ancient Ukrainian society, and changes in the composition of promoters of spiritual cultures in these stages of the ethnogenesis of the Ukrainian ethnos, is stated. The genesis of the self-awareness of a person's status in relation to higher spiritual forces in ancient Ukrainian society can be partially traced on the materials of the texts of Ukrainian spells—the genre in which the elements of archaic thinking have been most preserved. One part of the spells records the passive worldview position of the subject as to superior good and evil supernatural beings; the second highlights the transition of social self-awareness to a person's perception of himself as an active actor of social life, as a being able to resist the perditions of evil spiritual forces. This can be one of the indicators of the spiritual, in particular worldview, transformation of the subject of social development, its transition to a new stage. Changes in the social structure of the archaic phase of ancient Ukrainian society can also indicate the selection and study of the mentioned stages. Such elements of the social structure of the archaic Ukrainian society as men's and women's communities are considered. They appeared as new subjects in the political and spiritual lives of the ancestors of modern Ukrainians. Their functioning, mutual relations, collective forms of self-awareness hypothetically manifest a separate stage of the ethnogenesis of the ancestors of Ukrainians.

Key words: *stages of the genesis of the Ukrainian ethnos; social self-awareness; the spirituality of the Ukrainian ethnic group of the pre-Christian era; the social structure of the original Ukrainian society; archaic myths of Ukrainians.*

Постановка проблеми. Чи не аксіоматичним стало нині твердження, що окупація російським агресором українських земель була вже заключним етапом духовного поневолення українців, заздалегідь спланованих і здійснюваних процесів упровадження в їхні душі переконання про вторинність української культури, її залежність від культури російської. Цілком справедливим у принципі фігурує й теза про нагальність вивільнення українців з цього колоніального світоглядного полону. Все вірно, але ж способом такого вивільнення може стати і втеча в згубливий національний нігілізм або в безплідну глуху замкненість

внутрішнього світу, надто в тієї частини наших земляків, які втратили під бомбардуванням десятиліттями набуті статки. Стратегічним завданням повоєнного часу в Україні постануть зусилля з остаточного вивільнення української людини від залишків успадкованого за століття наративу другорядності, похідного від російського впливу характеру української культури. Це потребує кардинального переосмислення розвитку культурних процесів на теренах України, боротьби з великодержавними російськими впливами. Звільнення України з-під влади російських окупантів невідхильно буде половинчастим і деформативним

в життєвому світі українця не зникнуть, якщо ядром цього звільнення не стане вибудова нової україноцентричної культури, україноцентричної особистості, відкритої до свіжих повітів світових соціальних і духовних з'явищ.

Усєвітній досвід свідчить, що поза засвоєнням хоч би основних віх історичного шляху розвою української духовної культури така вибудова страждатиме на неповноту, недомовленість подібно до того, як неповноцінним у мистецтвознавстві буде підхід, за яким доробок якогось митця вивчається тільки за творами заключного етапу його творчості.

Проблему вивчення архаїчних першооснов української культури і перших фаз українського етногенезу слід хоч би побіжно розпочати зі згадки про історичні віхи поглядів на вивчення архаїчних культур, архаїчних етапів етнічного розвитку.

Сам термін «етнос» пройшов, як відомо, у своїй генезі довгий і звивистий шлях. Отці церкви маркували ним як збірним поняттям та *ethne* усі народи, на відміну від євреїв і християн, а античні греки вживали термін *ethnos* для позначення всіх груп, котрі мали спільні ознаки в своєму духовному обличчі [15, с. 33]. Але вже від часів праць мислителів XVII – XVIII століть і до першої половини XX століття сформувались три теоретичних підходи, в горизонті яких досліджувались питання виникнення та ранніх етапів розвитку етносів і націй: природничий (людські спільноти є частиною природи і виникають, розвиваються і зникають за законами природи); культурницький (етноси виникають як продукт культурно-перетворювальної діяльності людських колективів); політико-гносеологічний (історична

генеза окремих етносів, як і вивчення цієї генези, опосередковується низкою факторів соціально-політичного характеру). Прихильники третього підходу вичітковують обставину, за якою політичні, релігійні фактори корелюють не тільки хід дослідження вченого, який вивчає архаїчні культури, але активно впливають і на сам об'єктивний процес становлення самосвідомості етносу. Ще Гегель свого часу нарікав на той факт, що християнство нав'язало німцям чужу історію, чужі свята, чужу міфологію. Чужі міфи, скаржився він, стали сприйматись як істина, а свої фантазії – як марновірства, забобони. Та й не лише про міфи йдеться. У праці «Позитивність християнської релігії» він пише: «З приходом християнства спорожніла Валгалла (місце перебування скандинавських богів і епічних героїв. – В. Я.), вирубані священні гаї, а фантазія народу була вирвана з корінням як ганебна марновірність, як диявольська отрута; замість неї нам були дані фантазії, клімат, законодавство, культура народу, цілі якого чужі нам, історія якого в жодному зв'язку не перебуває з нашою історією» [6, с. 177]. Неважко помітити вражаючі паралелі, звернувшись до історії української духовної культури, історії самосвідомості українського етносу.

Вже до середини XX століття етнологи накопичили величезний обсяг фактичного матеріалу про формування первісних спільнот, їх соціальну структуру, колективну психологію. А головне – про ті фактори, які, сплітаючись в розмаїті комбінації й набуваючи системних характеристик, створювали те, що пізніше отримало назву етногенетичних вузлів і яким судилось відіграти роль промоутерів процесів, що призвели до

кардинальних переломів у поступі світової історії. Про зв'язок цих процесів з розвитком духовної культури писали М. Мід (M. Mead, 1901–1978) [27], Б. Маліновські (Malinowski, 1884–1942) [9], Е. Тайлор (Tylor, 1917–1932) [19], О. Окладников (1908–1981) [10], О. Окладникова [11].

Аналіз джерел та попередніх публікацій. Щодо праць дослідників історії українського етносу слід відзначити одну загальну спільну рису: висновки про духовну культуру давніх предків українців як у симпатиків структуралізму Е. Дюркгейма, наприклад, у В. Петрова (1894–1969) в його працях «Вогнезрубне хліборобство та хліборобський культ вогню» (1930), «Походження українського народу», так і в позитивістськи налаштованого М. Грушевського [7] чи в розвідках Д. Багалія (1857–1932) [2] висновки виґрунтовувались на даних археологічних досліджень або на свідченнях іноземних мандрівників X–XI, купців IX–X, візантійських джерел VI–X століть. На цих матеріалах нашими вченими здійснювався аналіз проблем впливу родового устрою на індивіда, міжплемінних стосунків, природних, зокрема кліматичних, факторів на світогляд далеких предків українців.

Новітня українська література з історії, археології значно розширила рямці поглядів на формування українського етносу, його духовного обличчя. У працях 90-х років XX століття, зосібна в статтях і монографіях Н. Кравченко, М. Чмихова, І. Чернякова [1] та ін., відслідковуються явища послідовності і спадкоємності культур тих спільнот, які стали предтечами процесів утворення українського етносу, становлення його духовності. Набуток українських

археологів, істориків початку XX століття В. Барана (1927–2019) [3], Я. Барана [4], Л. Залізняка, Н. Яковенко [23] надав можливість розсвітлити низку нових для нашої літератури рис духовної культури українців тієї доби, зокрема і виникнення та становлення українського етносу.

Своїм звичаєм сам підхід (фахово археологічний) до розгляду проблеми відлучав дослідників від застосування методів історичної психології, фольклористики, історії мистецтва до аналізу досліджуваного матеріалу.

Українські філософи часів другої половини XX та початку XXI століть звернули погляд на непомічений до того часу нашими дослідниками вимір духовності давньоукраїнського етносу на перших етапах його становлення. На цій ниві плідно працювали В. Шинкарук (1928–2001) [21], М. Попович (1930–2018) [13], Б. Попов [12], М. Степико [16], Л. Шкляр [22]. В їхніх працях до дослідження духовної культури далеких предків українців вже залучались психоаналітичні методи дослідження, доробок сучасних західних та українських етнологів, етнографів. Так, зокрема, в працях В. Шинкарука предметом розгляду поставали історичні форми суспільної самосвідомості наших предків – наскрізна для українського етносу проблема, опрацювання якої і у світлі сьгоднішніх реалій надто актуальне. Різноманітні проблеми етнічного розвитку українців порушені в двотомнику «Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі» [17].

Такого роду аспекти дослідження духовної культури предків українців, становлення українського етносу потребують нині всегранного поглибленого

розгляду, бо вони можуть послужити методологічною основою досліджень істориків, фольклористів, етнографів.

Якщо йдеться про вивчення генези українського етносу на його первісних стадіях, то тут перед дослідником відразу ж постає серйозна методологічна перепона: в цю епоху дуже важко уявити особистісний фактор етнічного поступу, адже особистість на згаданій фазі лише формується. Однак опертя тільки на позаособистісні види знання велимінує з розмови про розвиток етносу істотну частину її предметності.

Це й зумовило вибір **мети** цієї статті – дослідження світоглядно-екзистенційних аспектів розвитку духовної культури предків українського етносу на архаїчному етапі її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Розгляд світоглядно-екзистенційних елементів архаїчних фаз розвитку українського етносу доцільно розпочати із загальнішого питання про особливості цих елементів у становленні будь-якого етносу.

Етнос як історичне явище виникає через об'єктивізацію стереотипів свідомості й самосвідомості та поведінкової форми діяльності певної групи людей. Засвоєння таких стереотипів формує погляд цієї групи на себе як на окреме природне (на перших фазах становлення) чи соціальне утворення. На найраніших етапах культурного розвитку в середовищі окремих етносів може фігурувати погляд на самих себе як на власне людей, а в той же самий час інші племена сприймаються і визначаються як іноприродні утворення, «не-люди». Не такі вже й рідкісні випадки, коли етнонім деяких племен збігається зі змістом, який вони вкладають у поняття «люди».

Паралельно подібна самоідентифікація екстраполюється на фізичні умови існування групи, зокрема на територію перебування, тож після здійснення актів такої самоідентифікації спільнота вже починає сприймати себе як окреме утворення, що визнає певну територію (яку вона наразі займає або колись займала, але втратила) за питоменно свою, за частину свого життєсвіту. Відтепер геопросторовий фактор може слугувати не тільки маркером самоідентичності цієї спільноти, але й стимулятором її самоствердження, самозбереження.

В такому наświetленні дослідження духовності архаїчних етапів розвитку етносу має включати в себе:

- розуміння природи етносу в контексті історичного становлення культури;
- розуміння природи етносу в розрізі світоглядної наповненості носіїв його культури;
- вияснення, як відчуває, розуміє й оцінює себе людина в усвідомленні своєї належності до етносу, свого перебування в тілі етносу.

Людина, як добре відомо, живе й діє не тільки в сім'ї, соціальних групах різного роду, але і в тілі культури, національно-культурному бутті: «... культура становить той конче потрібний для людини національно-культурний світ (буття), в якому висвітлюються, набувають буттєвої значущості і стають зрозумілими всі інші події і речі. Феномен культури визначає як сенсожиттєві орієнтири кожної окремої людини, так водночас спрямовує і всі інші суспільно значущі дії, починаючи від політичної свідомості і закінчуючи творенням культурних цінностей у науці й мистецтві» [21, с. 4]. Етнос, занурений в «ефір» культури, – це

суспільне утворення в його соціокультурних характеристиках. Соціодуховними елементами етносу традиційно вважають мову, поведінкові стереотипи, самоідентифікацію (самототожність), звичаї, традиції, обряди. Рівень їх розгортання всередині себе, їх комбінації і значимість кожного в тканині духовності етносу надають йому якості історично самостійної спільноти – племені, народності, нації. Розглянутий у цьому розрізі, з цієї точки бачення етнос постає перед нами як різновид духовно-практичної діяльності людини по засвоєнню нею світу.

Індивід первісного суспільства усвідомлює себе в етносі через творення етнічного життєсвіту і форми суспільної самосвідомості – родову, територіально-буттєву, національну та інші, через різновиди міфологічної діяльності, в яких етнос осягає своє місце в процесах творення світу, світової й локальної історії, сакральних звичаїв, обрядів і табу.

Зазвичай документальні та описові відомості про первісні етноси ми черпаємо зі свідчень європейських етнографів, які жили й провадили дослідницьку діяльність у середовищі первісних колективів країн Азії, Африки, Океанії, Америки. Спостереження і фіксацію економічних і духовних реалій життя таких етносів здійснювали протягом усього ХХ і на початку ХХІ століття носії моральних норм, світоглядних налаштувань і технічних досягнень сучасної європейської цивілізації, озброєні до того ж новітніми методами пізнання суспільних явищ. Тому це були контакти репрезентантів якісно різних ступенів розвитку цивілізації. Український етнос, як і інші європейські етноси, зі зрозумілих причин не мав та й не міг мати на

перших ступенях генези поруч із собою високорозвинених суспільств, тому наочні свідчення про ці етапи його розвитку відсутні.

Зазвичай дослідники духовної культури предків сучасних українців архаїчних часів як методологічною парадигмою послуговуються загальноприйнятим постулатом, за яким визначальним чинником самосвідомості етносу як системи постає дихотомія «ми – не ми», «наші – чужі», а «головні ознаки етнічності – етнодиференціація за антитезою «ми – вони» [8, с. 197]. Тож існує широкий обсяг вітчизняної літератури, в якій названі вище дихотомії відіграють роль системоутворюючих.

В істинності існування таких дихотомій сумніватись не доводиться. Але слід під час їх застосування пам'ятати, що вони висвітлюють тільки одну з багатьох граней самосвідомості індивіда, яку формує в ньому етнос. Етнос надає індивідові не просто уявлення про існування протилежності «ми – не ми». Етнос розкриває перед ним новий горизонт духовно-практичної діяльності, в якому і через який індивід вступає в особливу систему почувань, уявлень і осмислень «мій світ – чужий (чужі) світ (світи)». Тут вже духовність людини пронизується, наповнюється змістом моральних норм, традицій, звичаїв, стереотипів, відчуттям і розумінням суті міжособистісних і міжгрупових стосунків і зв'язків. З іншого боку, етнос, взятий з боку його духовної наповненості, – це канал, через який людина здійснює прагнення винести власне «Я» за межі своєї індивідуальної організації, розпросторити його на інші соціальні групи, які людина визнає «своїми», і в такий спосіб долучити себе, свої уявлення до єдності з силами

й спроможностями спільноти. Через переживання власної спорідненості з етносом індивід намагається послабити згубне, деморалізуюче відчуття своєї самотності, закинутості в чужий, ворожобайдужий світ.

Природа етносу, як і будь-якого іншого соціального утворення, культурно-історична, і він постійно перебуває у процесі розвитку, зазнаючи при цьому кількісних і якісних трансформацій. Відповідно й суспільна та індивідуальна самосвідомість членів етносу також трансформується, набуваючи різних історичних форм. Першою з таких форм, на переконання низки філософів і етнологів, була родова самосвідомість.

Етногенез, в цьому числі й генезис українського етносу, некоректно інтерпретувати у вульгарно-соціологічному чи натуралістичному вимірах як лінійний рух з минулого у майбутнє, поступове розгортання задалегідь закладеної в об'єкт мети, ідеї. Це було б невиправданим спрощенням культурно-історичних процесів. Розвиток тут відбувається значно складнішим чином і суперечливішими шляхами. Про це свого часу попереджував український філософ Ігор Бичко: «Але здійснюється історія не в натуралістично-позитивістському сенсі (від минулого до майбутнього), ніби несучи в собі від початку якийсь попередній задум. Її сенс і зміст твориться у самому її плині, триванні. І тому остаточна оцінка її належить майбутньому, адже твориться історія людьми. І кожне покоління приносить у її зміст свій внесок» [5, с. 12]. Ця обставина підтверджує й увиразнює ключову роль суб'єкта в процесах етногенезу.

Все згадане вище щодо особливостей етногенезу стосується й історичного

розвитку українського етносу. В текстах замовлянь, обрядових пісень, казок, у яких збереглися архаїчні риси свідомості наших предків, спостерігаємо таку складну, суперечливу й багатоступеневу картину розвитку духовної сфери людини, що це спонукає до поглиблення, уточнення наших знань про цей період розвою українського етносу і навіть до відмови від деяких усталених уявлень.

То за якими ж критеріями ми можемо виділяти окремі етапи духовної генези українського етносу і які це були етапи? Спробуємо запропонувати, як припущення, деякі з цих критеріїв, ознак. Насамперед слід звернути увагу читача на одну цікаву рису самосвідомості суб'єкта архаїчної фази розвитку давньоукраїнського суспільства. Наразі йдеться про *позиціювання суб'єктом свого місця у стосунках з вищими духовними сутностями*.

Звернімось до тексту українського замовляння, в якому кризь прозору християнську вуаль виразно проглядає ядро архаїчної свідомості творця, застосування ним елементів шаманських практик. Це замовляння, яке застосовувалось при перших миттевостях життя новонародженого немовляти. Такий момент у житті людини в духовній культурі всіх архаїчних суспільств уважався критичним, переломним (перехід з одного світу в інший). Цієї миті людина була особливо вразливою перед діями злих ворожих істот, злих духів, а значить, потребувала особливої опіки з боку людей і добрих вищих сил. Забезпечити це можна було особливими ритуалами, що супроводжувались особливими ж текстами. Саме до таких і належить текст наведеного нижче замовляння: «Встану я раба Божа, благословлюся, піду я,

перехрещуся, із хати в двері, з дверей до воріт, від воріт в чисте поле. В чистому полі – синє море, в синьому морі – синій камінь. На синьому камені сидить Пресвята Мати Богородиця. Вона змахує і здуває з лісу кіптяву, з моря морську піну, від берега до берега, від сходу до заходу. Я, раба Божа, їй покорюся і поклонюся. Пресвята ти Мати Божа, Богородице, не змахуй, не здувай ти з лісу кіптяви, з моря морської піни. Змахуй і здувай з раба Божого, младенця Івана всі страсті, всі напасти, всі пристріти, всі наговори, думи батькові й материні, сестрині та бабині, з буйної голови, білого лица, з ясних очей та чорних брів, з широкого серця, з червоного м'яса, з білого сала, з п'ятидесяти суглобів, з нігтів, з підп'ятних жил» [14, с. 2]. В цьому ж дусі сформульоване й таке замовляння, яке, поза сумнівом, супроводжувало якийсь забутий нині ритуал задобрювання злих духів: «Добридень пропасниці! Есть вас сімдесят сім, а я принесла вам снідання всім» [18, с. 89]. Поза сумнівом, першими авторами й проговорювачами такого роду текстів були люди, які виконували роль жерців (волхвів) і застосовували у своїй діяльності й шаманські практики [26]. (Шаманський підтекст особливо яскраво проглядається в першому замовлянні). Звернімо вагу: людина в цих текстах виглядає слабкою, вразливою істотою, якій належить уласкавити могутні злі істоти і сподіватись на захисні, опікунські дії добрих сил.

А ось перед нами ще один, але вже кардинально інший за своєю світоглядною наповненістю текст замовляння знову ж таки проти пропасниці: «Гад, гад, земля горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю! Гад, гад, вода горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю!» [18,

с. 159]. Якщо в перших двох текстах замовлювач, що вже було сказано, намагається задобрити злі сили, цілком покладається на дії добрих сил по захисту себе, то третє замовляння свідчить про приявність нових настанов у духовному світі індивіда: упевненість у власних силах і спроможностях у боротьбі зі злим духом. Спостерігаємо тут вже відчуття людиною себе активним, рівновагим з вищими духовними силами суб'єктом і застосування цієї активності в актах захисту себе і своїх близьких від підступів колись всемогутніх злих духів.

Спостерігаємо фактичну, хоч і в доволі своєрідному вигляді, фіксацію наявності *різних етапів духовного розвитку* українського етносу – легеньку вказівку на якісні відмінності в налаштованості його внутрішнього світу (перехід від пасивної до активної світоглядної позиції) на цих етапах. Це сигнал про якісно новий етап етногенезу предків українців. Вченим ще належить розшифрувати, експлікувати цей поступ у сучасних наукових поняттях і категоріях.

Перейдемо тепер до висвітлення інших рис етапів духовного розвитку архаїчного українського етносу. Наявність активності й визначальної ролі суб'єкта в етногенезі примушує нас звернутись до вивчення фактора *промоутерів* розвитку українського етносу на архаїчних етапах його розвитку.

(Звернення до детального розгляду цієї проблеми означає історичну конкретизацію питання про виникнення й становлення особистісного начала в духовній історії далеких предків українців. Це – об'єкт місткого й глибокого спеціального дослідження).

При першому наближенні до прояснення суті цього явища як

методологічною настановою можна скористатись схемою Е. Сміта, за якою в кожному етносі (за ступенем розвитку самоідентифікації частин цього етносу) слід вичленовувати ядро і маргінальний прошарок. Тоді виявиться, що *соціальним ядром українського етносу, промоторами соціального й духовного поступу на його архаїчній фазі були жерці й вожді племен*, історичні процеси об'єднання яких започаткували виникнення й генезу власне українського етносу. Створюючи й відтворюючи специфічні для племені чи союзу племен обов'язкові та непорушні норми, ритуали й табу, жерці регулювали міжособистісні стосунки всередині спільноти. Не вдаючись до зайвої наразі конкретизації, можна тут відзначити виняткову роль табу на сексуальні стосунки всередині сім'ї та роду, на залишки реліктових явищ канібалізму, на порушення соціальної дистанції між окремими групами, а також між людьми й вищими духовними істотами, на збереження таємниці племінних і етнічних міфів тощо. Згадки про ці феномени первісної суспільної свідомості, а також про елементи обрядової діяльності збереглися в нечисленних українських казках, прадавніх звичаях, елементи яких заховані в дитячих іграх, українських весільних, родинних та поховальних обрядах.

Ці ж соціальні групи, успадковуючи від попередніх поколінь жрецького й вождівського середовища *міфи й священні перекази*, закладали в колективну пам'ять етносу знання про його історію, про походження світу, життя і смерть, суспільні норми. Так формувались настанови на протиставлення свого колективу іншим спільнотам і в такий спосіб витворювалась етнічна самосвідомість,

етнічні стереотипи, а з ними і культурно сформована здатність етносу до відпірності процесам розпаду чи асиміляції. Так само через вказані елементи суспільної самосвідомості етносу відбувались процеси консолідації особистостей всередині соціальної групи, відчуття належності до однієї спільноти.

Об'єктивно в усіх цих процесах суб'єкт був активним і визначальним чинником, це було і залишається загальною закономірністю перебігу історії людства.

Перетворення подібного роду, що сигналізують про етапні зміни в духовному обличчі етносу, можуть відбуватися в рамках однієї археологічної культури, охоплювати період тривання кількох культур або ж бути духовним відповідником зміни цих культур. Прямої однозначної залежності духовної генези етносу від трансформацій у матеріально-технічній сфері тут не може бути – зрушення в суспільній психології, світогляді, формах самосвідомості не були і не є дзеркальним відображенням суспільних змін.

(Вчені-літературознавці завважили в історії української культури цікаву паралель: особливості зміни світоглядних парадигм, пов'язаної із зміною літературно-естетичних напрямів від етапу класицизму до романтизму. Епоха класицизму в українській культурі проголосувала авторитарність Бога і відповідну цій парадигмі «зниженість і безликість перед ним людської індивідуальності», тобто пасивну позицію суб'єкта стосовно вищої субстанції. Але ось уже період романтизму «з його гаслами самовизначення особистості і нації перекрив діяльність гасел класицизму» [20, с. 118]. Перед нами – знайомий нам прорив

людини від однієї форми суспільної самосвідомості до іншої, вищої, від пасивної форми самосвідомості до активної. Паралель, звичайно, цікава, але достоту зовнішня, поверхнева).

Однак мусимо піти далі. Ще однією доленосною для етногенезу давніх українців функцією жерців було збереження створених попередніми поколіннями духовних лідерів етносу численних родових, фратрійних і племінних *міфів*. В усіх архаїчних культурах, у їх числі й давньоукраїнській, міф виступав винятково значимим чинником життя спільноти. Це був (на однотайну думку сучасних дослідників первісних суспільств) без гіперболізації духовний рівнозначник матеріальним та соціальним умовам життя первісних колективів. У силовому полі міфу потрапляло освячення змін чи, навпаки, консервації соціальної структури етносу, його моральних засад, владних відносин і повноважень.

Український фольклор зберіг надто невелику децицію архаїчних міфів у їхньому цілісному вигляді, зате їхні уривки, частинки щедро розсіпані по текстах замовлянь, обрядових пісень, колядок, щедрівок, казок, надаючи їм заряд креативності у функції самоорганізації спільноти, в тому числі й самоорганізації етносу. Стадії цієї самоорганізації хоч і не тотожні, але зіставні зі стадіями генези етносу.

Міфи й виникли на їх ґрунті українські обрядові пісні та казки історично відіграли роль матеріалу етнічно забарвленої раціоналізації символів, архетипів. «Раціоналізація архетипів здійснюється також і через включення у вироблені соціальною групою норми, які не схожі на норми, вироблені іншими групами (племенами, родами) і вирізняють дану групу

з-поміж інших. У такий спосіб архетип «одягається в етнічні шати» [25, с. 121]. Етнос, таким чином, здобуває свій духовно-практичний простір. В горизонті свого простору індивідами усвідомлюється наявність і цінність своєї мови, звичаїв, норм, що так само є показником розвитку етносу.

Спільною рисою духовної культури українського етносу як на відтинковій усвідомленні суб'єктом своєї пасивної ролі, так і на ступені переходу до упритомнення його активної ролі у стосунках з вищими силами та значно довшим у своїй історичній протяжності етапом визначального значення міфу в духовному світі спільноти була *відтворність* як невідхильний канон життєтворчості й культуротворчості. Улягання усталеним канонам було непоборним прокрустовим ложем і для казок, і для обрядових пісень, і для демонологічних оповідок як літописань нашої духовності архаїчної доби. Відсепарування застарілих норм, настанов, сприйнять, відмова від некритичного сприйняття міфічного тексту і перехід до його раціоналізованого осмислення й переосмислення прийде значно пізніше. *Ось цей перехід вже позначатиме нові форми суспільної самосвідомості, маніфестуватиме нові стадії духовного розвитку етносу.*

Але попри це українські казки зберегли й цінні для нас доленосні спроби наших далеких предків і в рамках старих форм сприйняття міфу вирішити і зафіксувати у священних текстах (уламки деяких з них пізніше збереглись у вигляді казок, обрядових пісень, замовлянь) фундаментальні світоглядні проблеми і споріднені з ними різновиди суспільної самосвідомості. В українських казках у метафоричних шатах зафіксовані

уявлення наших предків про такі екзистенціали, як смерть і безсмертя, доля, роздуми про метафізичні причини появи смерті в житті людини і спроби перебороти неминучість смерті, дістатись жаданого безсмертя. Навіть більше, в казках йдеться про здійснення спроб промоутерів духовного життя прадавніх предків українців знайти відповіді на питання про причини нещастя людського роду, про фатальний розрив зв'язків людини з богами і, що найважливіше, про необхідність духовного переродження людини задля поновлення цього зв'язку [24].

Розгляньмо ще один критерій етногенних процесів у архаїчному українському суспільстві. Це – *зміни в його соціальній структурі*. Багато наших і зарубіжних вчених під час аналізу цього етапу суспільства беруть за основу тезу Ж. Дюмезіля, за якою до складу первісних індоєвропейських спільнот входять найчастіше три великі соціальні групи – землероби (скотарі), жерці й воїни. Це слушна думка відомого дослідника. Та все ж, якщо взяти до уваги фактор етнічної динаміки, етногенних процесів, вона потребує певного уточнення. М. Еліаде, Б. Маліновський, К. Леві-Строс та ціле гроно інших вчених розлого описують у своїх працях процеси ускладнення соціальної структури первісних племен. Йдеться, зокрема, про приявність чоловічих і жіночих організацій у складі первісних племен Африки, Меланезії, Австралії, Азії.

Аналіз текстів українського фольклору дає можливість стверджувати, що такі ж групи були і в давніх праукраїнців. Ще І. Огієнко, О. Воропай, М. Грушевський описували явище парубоцьких громад, про яке згадують архаїчні

колядки та щедрівки, що збереглись до XIX – початку XX століття. Проте в часи Огієнка чи Воропая це були вже бліді залишки, крушини тих могутніх чоловічих організацій давньоукраїнського суспільства, які так яскраво багаторазово описані в наших колядках і щедрівках. «Звідси численні сюжети в колядках і щедрівках про громаду хлопців, військо на чолі з поводитирем, братів (братчиків) на чолі зі старшим (боярином), бояр на чолі з князем, слуг на чолі з паном і т. д. Вони здійснюють важливі культурницькі дії – обмірюють «незмірне поле» (колонізують території), йдуть на війну, збирають урожай, допомагають своєму лідерові (князеві) в засватуванні нареченої» [25, с. 111–112]. (Якщо хтось сприйме цю останню роль громади в тексті колядок тільки як художній прийом, то пропоную згадати, хто допоміг князеві Володимирі засватати Рогніду. – В. Я.).

Про жіночі організації в соціальній структурі давньоукраїнського суспільства в обрядових піснях сказано значно менше, а вже якщо бути точнішим, то майже нічого. Це цілком зрозуміло, адже ці організації в давніх українців (як, до речі, і в переважній більшості інших народів) мали втаємничений характер. Знання, які здобувались дівчатками-підлітками в ході таємного посвячення, заборонялось розповідати не лише членам інших колективів (племен, братрій), але й чоловікам своєї спільноти. З цієї причини про них ми можемо судити за, здавалося б, розрізненими явищами духовної культури українців, які збереглись і до сьогодні. Йдеться насамперед про деякі види вербальної й позавербальної магії українців (замовляння, нашіптування, закляття, обрядодії, що супроводжують замовляння тощо). Сюди

належить лікувальна магія (вона збереглась краще за інші), любовна магія, магія оберігання людини від підступів могутніх ворожих сил чи злих людей на всіх етапах її життя, але так само й прокляття, закляття.

Це вже значно пізніше механізм передачі таємних знань по жіночій лінії знав докорінних трансформацій – знання й уміння (тексти замовлянь, заклять, обрядодії при зашіптуванні, лікуванні) стали передаватись індивідуально, від матері (бабусі) до дочки (внучки). Щоправда, в казках теж зрідка подибуються тьмяні згадки про жіночі таємні організації, але подаються вони надто уривчасто і здебільшого в негативному контексті. Є кілька українських казок, у яких сюжет побудований на викраденні або випадковому потраплянні героїні в печеру (хатину) в лісі, де живе стара жінка (відьма); дівчина перебуває в полоні у цієї жінки (про деталі перебування в казці зазвичай нічого не згадується) і, зрештою, її визволяє герой казки. Неважко помітити, що йдеться про тенденційно перекручену, демонізовану форму зображення факту перебування юної дівчини на навчанні у спеціально для цього відведених будівлі, перебування, яке закінчувалось посвяченням дівчини-неофіта в структуру таємної жіночої організації, куди вхід чоловікам був заборонений. Первісною основою таких казок, вірогідно, були тексти якихось передань, здійснюваних жерцями племен. Оскільки ж жерцями були здебільшого чоловіки і вони, як це прийнято в племенах різних континентів, входили до чоловічих союзів, то їхнє ставлення до жіночих організацій аж ніяк не мало комплементарного характеру. Звідси й подібні до згаданих щойно мотиви й

сюжети казок. «Функції цих організацій попри все різноманіття культур виявляють надзвичайну схожість – утримання необмеженої влади своєї спільноти, збереження політичного status quo» [25, с. 111]. Та все ж обидві ці структури відіграли видатну роль у розвитку українського етносу, адже завдяки їхньому існуванню й діяльності це був уже внутрішньо зрізничкований етнос, у якому функціонують соціальні групи, поділені тепер не лише за прикметою влади й підпорядкування, соціальних функцій, про які писав Дюмезіль, але тепер вже й за суспільно-статевою ознакою з певним світоглядом, самосвідомістю і суспільними функціями кожна. Отже, можна тут говорити про окремих етап соціогенезу давніх предків українців.

Висновки. Стратегічним завданням повоєнного часу в Україні закономірно постануть зусилля з остаточного вивільнення української людини з-під століттями формованих і насаджуваних міфів вторинності української культури щодо колоніальної, великодержавної російської культури. Серйозного переосмислення потребує концепція української культури і, зокрема, перших, архаїчних, етапів її розвитку. Нині вже виглядає застарілим погляд, за яким духовна культура далеких предків українців постає явищем статичним, позбавленим внутрішніх світоглядного характеру пружин і етапів свого розвитку. Це ж достосовується й до питання динаміки етногенних процесів. Етапи етногенних процесів у архаїчному давньоукраїнському суспільстві далеко не завжди збігаються з послідовністю археологічних культур. Етапи становлення духовної культури українського етносу можна виділяти за змінами в суспільній самосвідомості

статусу суб'єкта (пасивна чи активна позиція щодо вищих духовних сутностей), в самоусвідомленні окремих соціальних груп у соціальній структурі архаїчного давньоукраїнського суспільства, у складі промоутерів духовної культури цих етапів етногенезу українського етносу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. Київ: Либідь, 1992. 373 с.
2. Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Київ: Державне видавництво України, 1928. С. 191–231.
3. Баран В. Д., Баран Я. В. У пошуках джерел українського народу. Київ: НДІУ, 2011. 799 с.
4. Баран Я. Слов'янська община. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Київ–Львів: РАС, 1997. С. 176–183.
5. Бичко І. Історія, історичність, духовність. *Актуальні проблеми духовності*. Кривий Ріг: Мінерал, 2000. С. 8–14.
6. Гегель Г. В. Ф. Позитивність християнської релігії. *Работы разных лет. В двух томах. Том первый*. Москва: Мысль, 1970. С. 87–285.
7. Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том 1. Київ: Наукова думка, 1991. С. 245–278.
8. Етнократологічний словник. Київ: МАУП, 2007. 575 с.
9. Малиновский Б. Магия, наука и религия. *Магический кристалл*. Москва: Республика, 1992. 368 с.
10. Окладников А. Лики древнего Амура. Новосибирск, 1968. 240 с.
11. Окладникова Е. Реальность этноса. Санкт-Петербург, 2005. 439 с.
12. Попов Б. Життєвий світ етносу і нації. *Життя етносу: соціокультурні нариси*. Київ: Либідь, 1997. С. 71–88.
13. Попович М. Нарис історії культури України. Київ: АртЕК, 1998. 727 с.
14. Родослав. 1990. № 1–2. С. 2.
15. Сміт Ентоні Д. Культурні основи

націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ: Темпора, 2010. 311 с.

16. Степико М. Культурологічний контекст етногенезу. *Життя етносу: соціокультурні нариси*. Київ: Либідь, 1997. С. 35–54.
17. Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі. У 2-х т. Київ: ННДІУВІ, 2011.
18. Українські замовляння. Київ: Дніпро, 1993. 306 с.
19. Тэйлор Э. Первобытная культура. Москва: Наука, 1989. 517 с.
20. Франко З. Мова як засіб національної атрибуції літератури. *Сучасність*. 1992. № 11. С. 113–120.
21. Шинкарук В. Поняття культури. Філософські аспекти. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*. Київ: Фенікс, 1996. С. 8–61.
22. Шкляр Л. Духовне життя етносу та нації. *Життя етносу: соціокультурні нариси*. Київ: Либідь, 1997. С. 35–54.
23. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997. 380 с.
24. Ятченко В. Боги і люди в українській казці. Монографія. Київ: Міленіум, 2009. 151 с.
25. Ятченко В. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби. Київ: Міленіум, 1998. 199 с.
26. Ятченко В. Ф. Український шаманізм. Монографія. Київ: Міленіум, 2012. 215 с.
27. Mead M. Twentieth century faith. New-York, 1972.

REFERENCES

1. *Archeology and Ancient History of Ukraine. Course of Lectures*. (1992). Kyiv: Lybid, 373 p. [in Ukr.]
2. BAHALIY, D. (1928) *Sketch of the History of Ukraine on the Socio-Economic Basis*. Kyiv: State Publishing House of Ukraine, pp. 191–231. [in Ukr.]
3. BARAN, V., BARAN, Ya. (2011). *In Search of the Sources of the Ukrainian People*. Kyiv: RIUS, 799 p. [in Ukr.]

4. BARAN, Ya. (1997). *Slavic Community. Problems of the Origin and Historical Development of the Slavs*. Kyiv–Lviv: RAS, pp. 176–183. [in Ukr.]
5. BYCHKO, I. (2000). History, Historicity, Spirituality. *Actual Problems of Spirituality*. Kryvyi Rih: Mineral, pp. 8–14. [in Ukr.]
6. HEGEL, H. (1970). Positivity of Christian Religion. *Works of Different Years. In Two Volumes*. Vol. 1. Moscow: Mysl, pp. 87–285. [in Ukr.]
7. HRUSHEVSKYI, M. (1991). *History of Ukraine-Rus in Eleven Volumes, Twelve Books*. Vol. 1. Kyiv: Naukova Dumka, pp. 245–278. [in Ukr.]
8. *Ethnocratological Dictionary*. (2007). Kyiv: IAPM, 2007. 575 p. [in Ukr.]
9. MALINOVSKYI, B. (1992). Magic, Science and Religion. *Magicheskii kristall (Magic Crystal)*. Moscow: Respublika, 368 p. [in Rus.]
10. OKLADNIKOV, A. (1968). *Faces of Ancient Cupid*. Novosibirsk, 240 p. [in Rus.]
11. OKLADNIKOVA, E. (2005). *The Reality of Ethnos*. St. Petersburg, 439 p. [in Rus.]
12. POPOV, B. (1997). Life World of Ethnicity and Nation. *The Life of the Ethnic Group: Sociocultural Essays*. Kyiv: Lybid, pp. 71–88. [in Ukr.]
13. POPOVYCH, M. (1998). *Essay on the History of Culture of Ukraine*. Kyiv: ArtEK, 727 p. [in Ukr.]
14. *Rodoslav*. (1990). № 1–2, p. 2. [in Ukr.]
15. SMITH, A. (2010). *Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Testament and Republic*. Kyiv: Tempora, 311 p. [in Ukr.]
16. STEPYKO, M. (1997). Cultural Context of Ethnogenesis. *The Life of the Ethnic Group: Sociocultural Essays*. Kyiv: Lybid, pp. 35–54. [in Ukr.]
17. *Ukrainian Land and People. Ukrainian Ethnos in the World Space-Time*. In 2 Volumes. Kyiv: NRIUSWH [in Ukr.]
18. *Ukrainian Spells*. (1993). Kyiv: Dnipro, 306 p. [in Ukr.]
19. TAYLOR, E. (1989). *Primitive Culture*. Moscow: Nauka, 517 p. [in Rus.]
20. FRANKO, Z. (1992). Language as a Means of National Attribution of Literature. *Suchasnist (Modernity)*, № 11, pp. 113–120. [in Ukr.]
21. SHYNKARUK, V. (1996). Concept of Culture. Philosophical Aspects. *Phenomenon of Ukrainian Culture: Methodological Principles of Understanding*. Kyiv: Phoenix, p. 8–61. [in Ukr.]
22. SHKLIAR, L. (1997). Spiritual Life of the Ethnos and the Nation. *The Life of the Ethnic Group: Sociocultural Essays*. Kyiv: Lybid, pp. 35–54. [in Ukr.]
23. YAKOVENKO, N. (1997). *Sketch of the History of Ukraine from the Earliest Times to the End of the 18th Century*. Kyiv, 380 p. [in Ukr.]
24. YATCHENKO, V. (2009). *Gods and People in a Ukrainian Fairy Tale*. A Monograph. Kyiv: Millennium, 151 p. [in Ukr.]
25. YATCHENKO, V. (1998). *On the Development of the Spirituality of the Ukrainian Ethnic Group in the Pre-Christian Era*. Kyiv: Millennium, 199 p. [in Ukr.]
26. YATCHENKO, V. (2012). *Ukrainian Shamanism: A Monograph*. Kyiv: Millennium, 215 p. [in Ukr.]
27. MEAD, M. (1972). *Twentieth Century Faith*. New York. [in Eng.]